

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Дипломна робота
(магістра)

з теми: **«СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ
ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ ЯК ФАКТОР ЇХ ІНТЕГРАЦІЇ У
СУСПІЛЬСТВО»**

Виконала: студентка 2 курсу
SoO1-M21z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
(заочна форма навчання)
Хомовська Марія Анатоліївна

Керівник:
Мельник Людмила Пилипівна,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки і
соціальної роботи

Рецензент:
Рудзевич Ірина Леонідівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психолого-медико-
педагогічних основ корекційної роботи

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОРУШЕННЯ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.....	6
1.1. Порухення опорно-рухового апарату: загальна характеристика....	6
1.2. Особливості інтеграції осіб з порушеннями опорно-рухового апарату у суспільство.....	21
Висновки до першого розділу.....	32
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ НА ЇХ ІНТЕГРАЦІЮ У СУСПІЛЬСТВО.....	34
2.1. Основні типи соціальних уявлень про осіб з порушенням опорно-рухового апарату.....	34
2.2. Роль та місце фактору соціальних уявлень про осіб з порушенням опорно-рухового апарату в системі інших інтеграційних факторів.....	46
2.3. Визначення рівня інтегрованості осіб з порушенням опорно-рухового апарату у суспільство.....	50
2.4. Розвиток інклюзивного суспільства як умова інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату.....	65
Висновки до другого розділу.....	78
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	87
ДОДАТКИ.....	93

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. За останнє десятиріччя соціальна політика багатьох європейських країн стосовно осіб з інвалідністю зазнала суттєвих змін. Ставлення до цієї соціальної групи людей, як до пацієнтів, якими необхідно лише опікуватися, і які не можуть долучатися до активного суспільного життя, змінилося на ставлення до них, як до повноправних членів суспільства, що мають рівні права з іншими громадянами країни. Однак, ще чимало країн, в тому числі й Україна, при формуванні державної соціальної політики стосовно людей з інвалідністю не враховують цих змін, надають пріоритетного значення «медичному», а не «соціальному» підходу до проблеми, що позначається на змісті та якості заходів, спрямованих на зменшення негативних наслідків «інвалідності». І найголовніше - не сприяє ширшому залученню людей з інвалідністю, зокрема з порушеннями опорно-рухового апарату до участі у суспільному житті, реалізації їхніх прав, як громадян країни. Зміна акцентів у трактуванні концепції інвалідності призводить до необхідності забезпечення комплексного підходу у створенні умов, які б сприяли реалізації прав осіб з інвалідністю на рівні з іншими громадянами країни. Для цього потрібно здолати існуючі бар'єри невлаштованого соціуму, удосконалити законодавство і посилити контроль за його дотриманням, змінити у ряді випадків ставлення суспільства до проблеми інвалідності.

Питання проблем осіб з інвалідністю, зокрема з порушеннями опорно-рухового апарату, розглядають у своїх дослідженнях багато науковців, серед яких: В. Азін, Л. Байда, Т. Баришок, В. Бажмін, С. Буров, П. Віндюк, Л. Вознюк, Я. Грибальський, М. Єфименко, А. Заплатинська, О. Красюкова - Еннс, Ю. Найда, І. Саранча, О. Чеботарьова, О. Чопік та ін. Проте, дослідженням соціальних уявлень про осіб з порушеннями опорно-рухового апарату та вплив цих уявлень на інтеграцію таких осіб у суспільство приділено недостатньо уваги, що дозволило сформулювати тему нашої наукової роботи: **«Соціальні уявлення про осіб з порушеннями опорно-**

рухового апарату як фактор їх інтеграції у суспільство».

Мета роботи – дослідити вплив фактору соціальних уявлень про осіб з порушеннями опорно-рухового апарату на процес їх інтеграції у суспільство.

Об’єкт дослідження – особи з порушеннями опорно-рухового апарату.

Предмет дослідження – соціальні уявлення про осіб з порушеннями опорно-рухового апарату та їх вплив на процес інтеграції у суспільство.

Завдання дослідження:

1. Систематизувати та узагальнити сучасні науково-методичні знання, вітчизняний та світовий досвід щодо проблеми впливу фактору соціальних уявлень представників суспільства про осіб з порушеннями опорно-рухового апарату на процес їх інтеграції у суспільство.

2. Дослідити основні типи соціальних уявлень представників суспільства з типовим розвитком про осіб з порушенням опорно-рухового апарату, які впливають на процес їх інтеграції у суспільство.

3. Вивчити роль та місце фактору соціальних уявлень про осіб з порушенням опорно-рухового апарату в системі інших інтеграційних факторів.

4. Визначити рівень інтегрованості осіб з порушенням опорно-рухового апарату у суспільство.

5. Здійснити аналіз розвитку інклюзивного суспільства як умови інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що соціальні уявлення про осіб з порушеннями опорно-рухового апарату мають вплив на процес їх інтеграції у суспільство.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань проведено аналіз та узагальнення даних наукової літератури, спостереження, анкетування, інтерв’ю, опитування.

База дослідження. Дослідження проводилось на базі Солобковецького навчально-реабілітаційного центру Хмельницької обласної ради, Солобковецького ліцею Солобковецької сільської ради Хмельницького

району Хмельницької області, Кам'янець-Подільського ліцею з гімназією, Кам'янець-Подільського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, Громадської організації «Кам'янець-Подільське міськрайонне товариство інвалідів». В експерименті взяли участь 19 осіб з порушенням опорно-рухового апарату та 22 – з типовим розвитком.

Практичне значення одержаних результатів: Результати дослідження можуть бути використані фахівцями у галузі спеціальної освіти при організації роботи з особами з порушенням опорно-рухового апарату.

Апробація результатів дослідження. Оприлюднення результатів дослідження здійснювалось на студентських наукових конференціях Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка протягом 2021-2022 рр.

Публікації. Хомовська М.А., Мельник Л.П. Соціальні уявлення про осіб з порушеннями опорно-рухового апарату як фактор їх інтеграції у суспільство. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* / За ред. Л.П. Мельник, Т.Л.Опалюк. Вип. 36. Серія: соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В, 2022. 170 с. С.153-161.

Структура дипломної роботи магістра включає: вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел, додатки.

ВИСНОВКИ

Отже, результати, отримані в ході нашого дослідження дали змогу зробити наступні висновки:

1. До порушень опорно-рухового апарату відносять поліомієліт, дитячий церебральний параліч, ампутацію кінцівок, хребтово-спинальну травму і таке інше. Діти з порушеннями опорно-рухового апарату являють собою неоднорідну та поліморфну категорію, як у клінічному, так і психолого-педагогічному аспектах. В залежності від природи порушень опорно-рухового апарату таких дітей умовно можна поділити на кілька груп: діти з порушеннями моторної сфери внаслідок захворювань нервової системи (зокрема, хворі на дитячі церебральні паралічі, поліомієліт); діти з вродженою патологією опорно-рухового апарату (зокрема, з вродженими вивихами стегна, кривошиєю, клишоногістю та іншими деформаціями стоп, аномаліями розвитку хребта (сколіоз), недорозвитком і дефектом кінцівок, аномаліями розвитку пальців кисті, артрогрипозом тощо); діти з набутими захворюваннями й травмами опорно-рухового апарату (зокрема, з травматичними пошкодженнями спинного мозку, головного мозку і кінцівок, поліартритом, захворюваннями скелету (туберкульоз, пухлини кісток, остеомієліт), системними захворюваннями скелету (хондродистрофія, рахіт); діти, які мають порушення опорно-рухового апарату спадкової етіології з прогресуючими м'язовими атрофіями (міопатія Дюшенна, невральна аміотрофія Шарко-Марі, аміотрофія Вердинга-Гоффмана тощо).

2. Інтеграція в суспільство осіб з порушеннями опорно-рухового апарату – це цілеспрямований процес передачі суспільством соціального досвіду з урахуванням особливостей і потреб та забезпечення відповідних для цього соціально-педагогічних умов, унаслідок чого відбувається включення осіб з порушеннями опорно-рухового апарату в усі соціальні системи, структури, соціальні зв'язки, призначені для здорових дітей, можливість узяти активну участь в основних напрямках життя й діяльності суспільства відповідно до віку й статі, підготовка їх до повноцінного життя,

якомога повнішої самореалізації, професійного самовизначення та розкриття їх як особистостей.

Одним з найважливіших факторів соціальної інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату є підготовка суспільства до адекватного сприйняття інвалідів. Ця підготовка передбачає формування відповідних правових засад держави, що регламентують прийнятні умови для інтеграції, формування позитивного відношення здорових членів суспільства до осіб з порушеннями опорно-рухового апарату та пристосування навколишнього середовища для цієї категорії громадян.

3. На основі отриманих результатів ми виділили наступну типологію соціальних уявлень про осіб з порушенням опорно-рухового апарату та визначили їх ступінь впливу на процес їх інтеграції:

а) позитивні соціальні уявлення - це соціальні уявлення, що характеризують осіб з порушенням опорно-рухового апарату як сильних людей, здатних подолати свою недугу або адаптуватись до неї та повернутися до повноцінного життя. Цей тип соціальних уявлень дозволяє особам з порушенням опорно-рухового апарату активно включатись у всі сфери життєдіяльності суспільства: соціально-економічну, політичну, культурну, соціально-побутову, професійно-трудова, освітню;

б) уявлення соціального захисту - це соціальні уявлення, які оцінюють осіб з порушенням опорно-рухового апарату як звичайних людей, але потребують більшого соціального захисту та підтримки, ніж інші члени суспільства. Причому в основі соціальної підтримки має бути повага, а не жалість. Цей тип соціальних уявлень також сприяє активному включенню осіб з порушенням опорно-рухового апарату у всі сфери життєдіяльності регіонального співтовариства. Але тут більшою мірою акцент робиться на вдосконаленні роботи соціальних закладів, які підтримують та соціально захищають осіб з порушенням опорно-рухового апарату;

в) негативні соціальні уявлення - це соціальні уявлення, за якими особи з порушенням опорно-рухового апарату оцінюються як слабкі та незахищені з

боку суспільства та держави люди, нездатні подолати свою недугу і повернутися до повноцінного життя. Цей тип соціальних уявлень перешкоджає процесу інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату у суспільство;

г) полідетермінантні соціальні уявлення – це соціальні уявлення, які оцінюють осіб з порушенням опорно-рухового апарату з боку впливу багатьох соціальних та психологічних факторів: особистісних, соціальних, медичних. Характер впливу уявлень подібного типу на процес інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату у суспільство визначається різними соціально-психологічними факторами: індивідуально-особистісними (схильності, здібності, життєві орієнтири та ін.), стан здоров'я, сімейний стан, рівень матеріального добробуту.

4. Загальні соціальні уявлення респондентів про осіб з порушенням опорно-рухового апарату мають переважно позитивний характер, оскільки більшість респондентів сприймає їх як щасливих людей зі своїм індивідуальним та неповторним світом (77,3%).

5. 36% учасників опитування з типовим розвитком переконані, що суспільство по відношенню до осіб з порушенням опорно-рухового апарату найчастіше виявляє байдужість. Зазначимо, що прояв суспільством по відношенню до осіб з порушенням опорно-рухового апарату байдужості, негативізму перешкоджає їхній повноцінній, інтеграції у суспільство. Як правило негативне ставлення суспільства до осіб з порушенням опорно-рухового апарату часто є причиною їх дискримінації.

6. 57,9% респондентів з порушенням опорно-рухового апарату вважають, що суспільство їх найчастіше сприймає як слабких, нездатних повернутися до повноцінного життя. Це переконання так само перешкоджає інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату у суспільство, вони почуваються непотрібними суспільству, ізольованими від нього.

7. Ми визначили, що фактор соціальних уявлень є одним із найважливіших факторів, який впливає на процес інтеграції осіб з

порушенням опорно-рухового апарату у суспільство. Серед усіх факторів інтеграції цей фактор посідає друге місце в усій системі факторів інтеграції після законодавчо-виконавчого фактора.

8. Значна кількість опитаних осіб з порушенням опорно-рухового апарату (63,2%) мають середній рівень включеності у соціальне життя суспільства, 21,5% - низький рівень включеності у соціальне життя суспільства і лише 15,3% - високий.

9. Особи з порушенням опорно-рухового апарату, які мають середній ступінь включеності у суспільство, переважно мають позитивну соціальну самоідентифікацію та позитивне самосприйняття. Вони переважно не інтегровані у соціальне життя суспільства за такими показниками, як правова захищеність, проведення дозвілля. Особи з порушенням опорно-рухового апарату, які мають низький ступінь включеності до соціального життя суспільства, не інтегровані за більшістю показників: соціальне сприйняття, самоідентифікація, працевлаштованість, правова захищеність, проведення дозвілля, соціальна взаємодія, задоволеність житловими умовами тощо.

Ми виділили наступні провідні фактори, які мають найбільший вплив на процес інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату у суспільство: законодавчо-виконавчий, фактор соціальних уявлень, професійно-трудовай.

10. Розвиток інклюзивного суспільства виступає важливою умовою інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату. Соціальна інклюзія дозволяє нам зосередитися на дослідженні та пошуку стратегічних рішень, які визнають, що просто отримання роботи може бути недостатнім для забезпечення повної участі в економічному та соціальному житті громади людей, які виходять із складних становищ, де вони опинилися. При цьому концепція «соціальної інклюзії» стосовно осіб з порушенням опорно-рухового апарату передбачає:

- цінування, визнання і повага до окремих осіб і цієї соціальної групи;
- розвиток людини – надання можливостей для навчання та розвитку,

творчого інтелектуального зростання особистості, вибору дітьми і дорослими жити життям, яке вони цінують і яке заслуговує на підтримку;

– причетність та участь – наявність підтримки у прийнятті рішень, що стосуються кожного особисто в питаннях сім'ї та життя у суспільстві;

– територіальна близькість – це спільне користування фізичним і соціальним простором, наприклад, громадськими місцями - бібліотеками, театрами, парками тощо;

– матеріальний добробут – наявність матеріальних ресурсів і зокрема, фінансової підтримки соціальних програм з тим, щоб особи з порушенням опорно-рухового апарату могли повною мірою, на рівні з іншими, брати участь у житті суспільства.

З соціальною інклюзією пов'язується проблеми дотримання прав людини. Процес інклюзії характеризується наявністю соціального досвіду, який використовується усіма групами населення, рівністю умов для досягнення успіхів у житті, які надаються кожній людині для досягнення базового рівня благополуччя. З дотриманням принципів «соціальної інклюзії» повинні розроблятися державні стратегії в сфері освіти, охорони здоров'я, економіки, працевлаштування, міграції, будівництва, благоустрою тощо. Але пріоритетно вони мають застосовуватися в освіті. Напевно тому, що освітня система є віддзеркаленням становища суспільства й одночасно важливим засобом його перебудови.

Загальні підсумки дослідження, вказують на те, що мета досягнута, поставлені завдання вирішені. Але разом з тим, проведене дослідження не претендує на вичерпне вивчення особливостей інтеграції осіб з порушенням опорно-рухового апарату у суспільство. Подальшого дослідження потребують проблеми співвідношення потенціалу осіб з порушенням опорно-рухового апарату та впливу зовнішніх факторів інтеграції, проблема їх соціальної мобільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навч. посібник. К. : ЦНЛ, 2003. 134 с.
2. Безпалько О.В. Підготовка волонтерів до роботи з дітьми обмеженими функціональними можливостями : методичні рекомендації. К. : НПУ імені М.Драгоманова, 2001. 260 с.
3. Бочелюк В.Й., Турубарова А.В. Психологія людини з обмеженими можливостями. Навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2011. 264 с.
4. Варій М.Й. Психологія особистості : навч. пос. К. : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
5. Гуманізація освітнього простору спеціальної та інклюзивної освіти: теорія і практика / за наук. ред. А.А.Колупаєвої, І.М.Дичківської. Рівне: Волинські обереги, 2020. 364 с.
6. Дитячий церебральний параліч: комплекс соціально-реабілітаційних заходів та система їх використання / за ред. І.С. Азарського. Вінниця – Хмельницький, 2008. 122 с.
7. Дефектологічний словник : навч. посіб. / за ред. В.Бондаря, В.Синьова. К. : МП Леся, 2011. 528 с.
8. Зайнятість молоді з функціональними обмеженнями / за ред. О. Яременко. К. : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. 168 с.
9. Закон України від 06.10.2005 № 2961-IV «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2961-15>
10. Закон України Закон від 21.03.1991 № 875-XII «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=875-12> <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>
11. Зозуля В. Діти з особливими освітніми потребами: подолання упередженого ставлення. *Психолог*. 2017. №11. С. 75-79.

12. Зозуляк-Случик Р.В. Основи соціалізації особистості : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ : НАІР, 2015. 218 с.
13. Ілляшенко Т. Як навчати дітей з порушеннями психофізичного розвитку. К. : Ніка-Центр, 2003. 214 с.
14. Ілляшенко Т. Корекція психосоціального розвитку дітей з церебральним паралічем у реабілітаційному центрі. К. : Знання, 2003. 118 с.
15. Ілляшенко Т. Яка вона – інтеграція дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітній школі. *Початкова школа*. 2011. №5. С. 47–50.
16. Інвалідність та суспільство : навчально-методичний посібник / за заг. ред. Л.Ю. Байди, О.В. Красюкової – Еннс. К., 2012. 216 с.
17. Інклюзивна освіта в Україні: шляхи від теорії до практики : реком. бібліогр. покажч. / ред. О. Г. Коробкіна. Харків : ХНПУ, 2017. 57 с.
18. Інклюзивна освіта: досвід і перспективи: монографія. відп. ред. Г.В.Давиденко. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 242 с.
19. Інклюзивна освіта: теорія та практика: навчально-методичний посібник / за заг. ред. С.П.Миронової. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. Частина 2. 184 с.
20. Інклюзивне навчання: організаційне, змістове та методичне забезпечення: навчально-методичний посібник / за заг. ред. С.П.Миронової. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 236 с.
21. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство: громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти: методичний посібник / за заг. ред. Є.А. Клопоті. Запоріжжя: ЗНУ, 2008. 114 с.
22. Кобильченко В., Омельченко. І. *Спеціальна психологія* : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2020. 224 с.

23. Козирев М.П. Соціологія: Навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 440 с.
24. Козявкін В. І. Дитячі церебральні паралічі. Медико-психологічні проблеми. Львів : Українські технології, 2005. 234 с.
25. Козявкіна О. Корекція мовно-рухових порушень при дитячих церебральних паралічах. *Дефектологія*. 2005. № 1. С. 34-39.
26. Колупаєва А.А. Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи. Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади: Монографія. К. : Педагогічна думка, 2007 р. 458 с.
27. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання : наук.-метод. посібн. К. : Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с. URL : <http://www.ussf.kiev.ua/ieeditions/22/>
28. Колупаєва, А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи : монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. 269 с.
29. Купрева О.І. Методика діагностики відношення до іншого, до людини з інвалідністю. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: Зб. наук. праць*. К. : Університет «Україна», 2004. С. 301–307.
30. Купрева О.І. Особливості «Я-концепції» дорослих інвалідів з ампутаційними дефектами кінцівок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук. Київ, 2000. 17 с.
31. Липа В. В., Липа В. О. Формування життєвих компетенцій дітей з особливими освітніми проблемами. *Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць*. Слов'янськ, 2006. С. 139 - 145.
32. Мартинюк Т. Основні складові соціальної інтеграції осіб з інвалідністю. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. №4(11). С. 183-189
33. Миронова С.П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка. Підручник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.

34. Миронова С., Завальнюк О. Ставлення студентів і педагогів до проблем інклюзивної освіти дітей з порушеннями психофізичного розвитку. *Дефектологія*. 2011. № 1. С. 8 -12.
35. Мойсеюк Н. Педагогіка : навч. пос. К.: Знання, 2007. 656 с.
36. Москаленко В. Соціальна психологія : підручник. 2 вид., випр. та доп. К. : Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
37. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн.1: Соціальна психологія особистості і спілкування. К. : Либідь, 2004. 576 с.
38. Основи медико-соціальної реабілітації дітей з органічним ураженням нервової системи : навч.-метод. посіб. / за ред. В. Мартинюка, С. Зінченко. К. : Інтермед, 2005. 416 с.
39. Основи соціальної психології : підручник для закладів вищої освіти / за ред. М.М. Слюсаревського. Київ : Талком, 2018. 580 с.
40. Порошенко М.А. *Інклюзивна освіта*: навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
41. Програма розвитку дітей дошкільного віку з порушеннями опорно-рухового апарату / за заг. ред. А.Г.Шевцова. URL: <http://surl.li/ljpo>
42. Психологічний супровід інклюзивної освіти. Підручник / за заг. ред. Т.О. Докучиної. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. 172 с
43. Реабілітаційний супровід навчання неповносправних дітей: методичний посібник / укл.: А. Луговський, М. Сварник, О. Падалка. Львів: Колесо, 2008. 144 с.
44. Романенко О. Формування когнітивного компонента Я-образу в підлітків із церебральним паралічем. *Дефектологія*. 2002. № 4. С. 24-32.
45. Романенко О. В. Особливості формування Я-образу у школярів з церебральним паралічем: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.08. Київ, 2003. 18 с.

46. Романчук О. Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги у дітей : практичне керівництво для фахівців. Львів : Кредо, 2007. 236 с.
47. Романчук О. Дорога любові: дитина з особливими потребами в родині. Львів : Свічадо, 2001. 278 с.
48. Романчук О. Несправна дитина в сім'ї та суспільстві. Львів : Кредо, 2008. 208 с.
49. Саранча І.Г. Особливості соціалізації осіб з порушенням опорно-рухового апарату в умовах реабілітаційних центрів : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2013. 21 с.
50. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка. Ч. 1 Загальні основи корекційної психопедагогіки (олігофренопедагогіки) : підручник. К. : Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2007. 238 с.
51. Соціальна педагогіка : підручник / за ред. А. Капської. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 468 с.
52. Соціальна реабілітація дітей та молоді з особливими потребами : інформ.- метод. зб. Одеса : ООЦССМ, 2001. 288 с.
53. Соціальна реабілітація молоді з обмеженою дієздатністю / за ред. С. Толстоухової, І. Пінчук. К. : УДЦССМ, 2000. 236 с.
54. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / за ред. І. Зверевої. К. : Наук. світ, 2003. 234 с.
55. Соціальна робота в Україні: перші кроки / за ред. В. Полтавця. К. : Academia, 2000. 258 с.
56. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність та перспективи розвитку. Монографія / за заг. ред. С.П.Миронової, Л.Б.Платаш. Чернівці : «Технодрук», 2021. 350 с.
57. Софій Н.З., Найда Ю.М. Концептуальні аспекти інклюзивної освіти / Інклюзивна школа: особливості організації та управління: Навчально–методичний посібник / за заг.ред. Л.І.Даниленко. К., 2007. 128с.
58. Технології соціально-педагогічної роботи : навч. посібник / за ред. А. Капської. К. : Думка, 2000. 308 с.

59. Турубарова А. В. Соціально-психологічні бар'єри соціалізації підлітків з фізичними вадами. *Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. К. : Міленіум, 2006. Вип. 29. С. 282–290.

60. Турубарова А. В. Фактори, які впливають на процес соціалізації підлітків з дефектами та порушеннями опорно-рухового апарату. *Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології»* / за ред. С. Д. Максименка. Т. IX, Част. 4. К., 2007. С. 363–370.

61. Українсько-канадський проект «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні» : тренінгові модулі. К., 2011. 132 с. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej15/txts/12SOPCTG.pdf>.

62. Чеботарьова О. Організація індивідуального навчання дітей із порушеннями опорно-рухового апарату. *Дефектологія*. 2003. № 4. С. 23-28.

63. Чеботарьова О. В., Гладченко І. В. Багатоаспектність корекційно-розвивальної роботи в освітніх закладах для дітей із порушеннями опорно-рухового апарату. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2017. № 1 (81). С. 21 – 30.

64. Шевцов А. Методичні основи організації соціальної реабілітації дітей з вадами здоров'я : монографія. К. : НТІ «Інститут соціальної політики», 2004. 240 с.

65. Шевцов А. Освітні основи реабілітації : монографія. К. : МП Леся, 2009. 484 с.

66. Шевцов А. Сучасні проблеми освіти і професійної реабілітації людей з вадами здоров'я : монографія. К. : Соцінформ, 2004. 200 с.

67. Ящук І. Формування життєвої компетентності особистості старшокласників загальноосвітніх шкіл України : автореф. дис. канд. пед. наук. 13.00.07. Київ, 2001. 21 с.